

WOJCIECH CHUDZIAK

Z BADAŃ NAD BUDOWNICTWEM DREWNIANYM WIELKOPOLSKI
W OKRESIE WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZASTRESZCZENIE REFERATU WYGŁOSZONEGO NA POSIEDZENIU NAUKOWYM
ZAKŁADU ARCHEOLOGII WIELKOPOLSKI IHKM PAN W POZNANIU W DNIU
28 XI 1985 r.

Problematyka wczesnośredniowiecznego budownictwa mieszkalnego stanowi jedno z rzadziej poruszanych zagadnień w opracowaniach dotyczących kultury materialnej tego okresu. W literaturze przedmiotu obszar Niżu Polskiego, w tym również Wielkopolski, został zaliczony do strefy, w której podstawowym typem budownictwa dla starszych faz wczesnego średniowiecza miały być obiekty wznoszone na naziemnej konstrukcji zrębowej¹. Owalne lub nieregularne jamy o niewielkiej głębokości spotykane na północ od obszaru występowania kwadratowych półziemianek wczesno-słowiańskich, uznawano najczęściej jako zagłębienia w obrębie dużo większych budynków wykonanych techniką wieńcową.

Analiza 277 obiektów pochodzących z 59 stanowisk Wielkopolski, a zwłaszcza relikwów konstrukcji drewnianych, na które natrafiono w niespełna 20% obiektów, pozwala sądzić, że podstawowym rodzajem budownictwa w starszych fazach wczesnego średniowiecza były domostwa o powierzchni użytkowej znajdującej się poniżej poziomu ziemi (budownictwo ziemne). W przeciwieństwie do dużej jednolitości form półziemianek występujących w strefie południowo-wschodniej Polski, zróżnicowanie w budownictwie ziemnym Wielkopolski osiągnęło znaczny stopień, ryc. 1. W grupie ziemianek, czyli obiektów o zadaszeniu pierwotnie wspartym na podłożu, wyróżniono dwa typy: I – bez konstrukcji wzmacniających ściany ziemne, które stanowiłyby zarazem oparcie zadaszenia, oraz II – ze ścianami drewnianymi wewnątrz zagłębienia, wzmacniającymi konstrukcję dachową. W grupie półziemianek, czyli obiektów o zadaszeniu wspartym na drewnianych elementach nośnych, na podstawie różnic w usytuowaniu ścian w stosunku do krawędzi zagłębienia wyróżniono trzy typy: I – o ścianach drewnianych szalujących krawędzie zagłębienia, II – o ścianach szalujących krawędzie zagłębienia, od zewnątrz dodatkowo wzmocnionych słupami, oraz III – o ścianach przebiegających w pewnym oddaleniu od zarysu jamy.

Na przestrzeni starszych faz wczesnego średniowiecza najistotniejsze zmiany w budownictwie ziemnym dotyczą wielkości oraz kształtów ziemianek. Specyficzną formą spotykaną wyłącznie w VI-wiecznych materiałach archeologicznych są szerokopłaszczyznowe ziemianki (typ I) o rozmiarach dochodzących do kilkudziesięciu metrów kwadratowych (Grabonóg, Łęki Małe). Cezurę w rozwoju omawianego typu budownictwa obserwujemy w fazie C (od 2 połowy VIII do 1 połowy X wieku). Pojawiają się w tym okresie obiekty – nierzadko posadowione na gliniastych gruntach – o charakterystycznych rozwiązaniach konstrukcyjnych w postaci podestów, schodów itp. (Mogilno, Międzyrzecz).

¹ P. Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.-12. Jahrhundert*, Berlin 1980, s. 46-57.

FAZA	TYP I	TYP II	TYP I	TYP II	TYP III
A					
B					
C					
D					
E					

1. 2. 3. 4. 5.

Ryc. 1. Tablica typologiczna wczesnośredniowiecznego budownictwa ziemnego z terenu Wielkopolski

Lewa strona: ziemianki, schematyczne przedstawienie przekrojów obiektów; prawa strona: półziemianki, schematyczne przedstawienie rzutów obiektów: 1 – konstrukcja zrębowa, 2 – konstrukcja plecionkowa, 3 – konstrukcja plecionkowo-słupowa, 4 – konstrukcja plecionkowa (szalaszowa), 5 – konstrukcja słupowa

Typological plate of the Early Medieval subterranean structures from Great Poland

Left side: semi-dug-outs, simplified cross-sections of features; right side: semi-dug-outs, simplified outlines of features: 1 – log-cabin construction, 2 – wattle construction, 3 – wattle-post construction, 4 – wattle construction (of the shed-type), 5 – post construction

Na terenie Wielkopolski owalne lub nieregularne jamy o niewielkim zagłębieniu (do 55 cm) stanowią relikty najstarszego horyzontu budownictwa mieszkalnego przypadającego na VI-VII w. (Biskupin, Bruszczewo, Dziekanowice, Żytowiecko). Swoimi rozmiarami oraz formą nawiązują one do obiektu z Kotowa (VI w.), w obrębie którego natrafiono na pozostałości konstrukcji plecionkowej lub szalaszowej (półziemianki typ III). Formy te, znajdujące swoje analogie niemalże na całym obszarze Nizy Polskiego (Szeliği, Chwałków, Sądowel, Dziedzice), interpretowane są zwykle jako pozostałości większych budynków naziemnych wykonanych techniką zrębową. Analiza reliktyw konstrukcji drewnianych z obszaru Nizy nie pozwala jednak na upatrywanie dla tego okresu powszechnego zastosowania zrębu, który w materiałach archeologicznych pojawia się w IX w. (Pomorze Zachodnie), a na niektórych obszarach dopiero w 2 połowie X w. (Wielkopolska, Dolny Śląsk, Mazowsze)². Jedyny znany z terenu Nizy Polskiego przykład konstrukcji zrębowej z Ujścia (VII-VIII w.) nie może potwierdzać tezy o powszechności stosowania tej techniki budowlanej w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Wydaje się również, że istniejąca w VI-VII w. destabilizacja osadnicza dyktowała stosowanie mniej trwałego rodzaju budownictwa

² J. Kaźmierczyk, *Budownictwo mieszkaniowe z drewna w VI-XIII w. na obszarze Śląska, APolski*, t. 14: 1969, z. 1, s. 177.

niż to, jakim były chaty zrębowe. Przesłanki merytoryczne zdają się więc świadczyć o wykorzystaniu, zwłaszcza w VI-VII w. lżejszych konstrukcji budowlanych nie pozostawiających — podobnie jak konstrukcja zrębowa — śladów w podłożu³. Należy sądzić, że naziemne partie owalnych jam, których ściany ziemne stanowiły naturalną osłonę przed działaniem warunków atmosferycznych (np. wiatru), zbudowane były w konstrukcji plecionkowej lub szalasej.

Dla starszych faz wczesnego średniowiecza charakterystyczne są — nielicznie występujące po połowie X w. — półziemianki słupowe (typ III), w formie nawiązujące do obiektów spotykanych w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów (Bruszczevo, Chładowo, Łąd, Luboń, Stroszki).

Na 2 połowę VI-IX w. datowane są nieregularnie prostokątne półziemianki plecionkowe i plecionkowo-słupowe (typ I i II) z Bonikowa. W przeciwieństwie do przeważnie nieckowatych obiektów należących do typu III charakteryzowały się one względnie pionowymi ścianami. Natężenie występowania podobnych form przypada na terenie Wielkopolski na VII-IX w. (Bruszczevo, Góra, Stroszki).

Wyraźny przełom w budownictwie ziemnym na obszarze Wielkopolski następuje po połowie X w. Rozmiary, pochodzących z tego okresu obiektów, znacznie wzrastają w stosunku do powierzchni jam znanych z fazy wcześniejszej (często powyżej 14 m²). Od połowy X w. dominują relikty domostw w rzutach zbliżonych do prostokąta. Analogiczne obiekty o powierzchni dochodzącej do 25 m² pojawiają się współcześnie również w innych strefach Niżu Polskiego: na Mazowszu (Grodnia, Stupsk) oraz Śląsku (Sądowel, Niemcza). Zasadnicze zmiany w rozmiarach oraz kształtach budynków należy wiązać z pojawiającą się w materiałach archeologicznych pochodzących z tego okresu konstrukcją zrębową. Z obszaru Wielkopolski znane są półziemianki (typ I) oraz jedna ziemianka (typ II), w obrębie których *in situ* zachowały się pozostałości zrębu (Ostrów Lednicki, Poznań), natomiast w wielu innych z dużym prawdopodobieństwem można go upatrywać (Biskupin Borzejewo, Bnin, Daleszyn). Być może, iż obok półziemianek zrębowych należących do typu I pojawiają się w tym okresie obiekty typu III o analogicznym rozwiązaniu konstrukcyjnym (Giecz).

Zmiany w charakterze budownictwa ziemnego na przestrzeni młodszych faz wczesnego średniowiecza odzwierciedlone są w:

- generalnym zwiększeniu się udziału półziemianek, w obrębie których występują relikty urządzeń ogrzewczych;
- stopniowym zanikaniu ziemianek mieszkalnych;
- pojawieniu się niewielkich, bezpaleniskowych ziemianek o powierzchni 5–7 m²;
- oraz zmniejszeniu się od XI w. powierzchni obiektów ziemnych.

Zmiany te mają nieco szersze znaczenie wykraczające poza ramy budownictwa ziemnego. Najpewniej należy je wiązać z rozpowszechnieniem i dominacją w tym okresie — zwłaszcza na grodach naziemnego budownictwa zrębowego (Giecz, Gniezno, Kalisz, Kruszwica, Mogilno, Nakło, Poznań). Przełom budowlany w połowie X w. odbił się również na wzroście udziału konstrukcji naziemnych w całym budownictwie drewnianym. Większość obiektów ziemnych datowanych po połowie X w. wystąpiła w kontekście budownictwa naziemnego, najczęściej zrębowego. Kiedy w początkowym okresie (2 połowa X — 1 połowa XI w.) udział ziemianek i półziemianek musiał być jeszcze wysoki, to pod koniec XII w. domostwa o powierzchni użytkowej poniżej poziomu ziemi stanowiły margines w budownictwie. Należy przypuszczać jednak, że w tym okresie zabudowa wielu osad musiała się składać jeszcze z obiektów ziemnych (np. osada św. Gotarda w Poznaniu). Natomiast do XIII w. włącznie utrzymywały się w użyciu małe ziemianki o charakterze gospodarczym (Kalisz, Luboń, Poznań). Niewystarczający stan badań nad osadnictwem wiejskim późnego średniowiecza nie pozwala na jakiegokolwiek sugestie dotyczące zabudowy tego okresu.

Przyczyny rzadszego występowania budownictwa ziemnego pod koniec wczesnego średniowiecza oraz stopniowego zastępowania go początkowo na grodach, później (XII-XIII w.) również

³ J. K. Kudrnič, *Die slawischen eingetiefen Wohnstätten*, „Vznik a Počátky Slovanů”, t. 6: 1966, s. 219–220.

na osadach otwartych, przez naziemną konstrukcję zrębową, trudne są do wyjaśnienia. Nie ma podstaw aby sądzić, że decydujący wpływ miały na to zmiany klimatyczne, aczkolwiek ochłodzenie oraz wzrost wilgotności w X w. mogły stanowić jedną z przyczyn tego zjawiska. Odrzucić należy również tezę, że było to tylko wynikiem jednokierunkowego rozwoju budownictwa od form najprostszych do bardziej skomplikowanych. Sądzić natomiast można, że przyczyny tego zjawiska były bardziej złożone i stanowiły efekt przemian społeczno-gospodarczych, zwłaszcza w stabilizacji osadniczej. Rozpowszechnienie się konstrukcji zrębowej mogło sprawić, że nie istniała już potrzeba zagłębiania budynków w celu ochrony przed zimnem. Nie mogła to być jednak bezpośrednia przyczyna tego zjawiska, zważywszy na fakt, że na obszarach Rusi — mimo wykorzystania konstrukcji zrębowej — do X w. zabudowa wziemna były podstawowym, a na niektórych terenach wyłącznym typem budownictwa⁴.

Trudno rozstrzygnąć, który z przedstawionych wyżej czynników zdecydował o częściowym zarzuceniu budownictwa wziemnego, niemniej należy sądzić, że każdy z nich miał swój udział w rozpowszechnieniu się naziemnej konstrukcji zrębowej.

⁴ P. A. Rappaport, *Drevnoruskoe žilišće*, Leningrad 1975, s. 117–125.